

THE ZUBRITSIAN CULTURE SETTLEMENT NEAR VIL. GORODOK IN VOLYN

Relics of the Zubritsian cultural group were excavated and identified only in the 80s, that is why each new relic expands greatly the source base for elucidating history of population inhabited the territory of Volyn and Western Podolia in the 1st-2nd cent. A. D. A settlement in Gorodok existed at the initial stage of Zubritsian culture development: the late 1st and early 2nd cent. A. D. Findings from this settlement, in particular, a set of pottery, shape and design of dwellings demonstrate constituent parts of this culture. Formation of Zubritsian relics in Volyn was based on the symbiosis of Zarubinetes and Pshevorian cultures.

The settlement was not large: 90 m long and 30—40 m wide. In that territory there were 4 dwellings, 8 household buildings and 25 pits-cellar. All objects were concentrated in two groups. The distance between the groups was 20 m. The analysis of the building plan gives grounds to suppose that two families lived in the settlement, each having its own household assemblage. One family, probably large and patriarchal in composition, embraced three small families; the second family was alone in composition. Most likely it was a definite stage in formation of a large patriarchal family when a strange family settled to a family which already existed. Their interaction in the period that followed had, probably, led to formation of a large patriarchal family. In the course of time either one or several young pairs detached from the large family, formed their own families, went to other settlements or built new ones. This process of formation of the patriarchal family in creators of the Zubritsian relics has been also traced on findings from the settlement near vil. Linev in Volyn.

In the aspect of socio-economic development the Gorodok community is a transitional one from the patriarchal-tribal to the neighbour stage of the community development.

Одержано 10.12.96

ІСТОРИКО-АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОБЛИЗУ С. ПИЛЯВА ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ (ДО ЛОКАЛІЗАЦІЇ МІСЦЯ ПИЛЯВЕЦЬКОЇ БИТВИ)

Л. І. Виногородська

Стаття присвячена визначенню місцезнаходження Пилявецької битви, що сталася між військами Б. Хмельницького та поляками у вересні 1648 р., а також розкопкам замку XVII ст. в с. Пилява. Результати досліджень свідчать, що замок був розташований на укріпленому замчиці XIII—XV ст., знищеному татарами.

Розгром польського війська у вересні 1648 р. під Пилявою (нині с. Пилява Хмельницької обл. Старосинявського р-ну) був важливою подією у розвитку військових дій народно-визвольної війни під керівництвом Б. Хмельницького. Ганебна втеча польського війська з поля бою надзвичайно зміцнила бойовий дух повстанців, які переслідували втікачів аж до Львова і Замостя. Ця перемога примусила польський уряд на чолі з новообраним королем Яном Казимиром погодитися на встановлення тимчасового перемир'я, оскільки Польща була не готова до ведення подальшої війни. Б. Хмельницький, припинивши переслідування, зупинився зі своїм військом біля польського міста Замостя і розгорнув активну дипломатичну діяльність з Угорщиною, Молдовою та Росією з метою створення антипольської коаліції в союзі з Україною. Згодом, під впливом цієї перемоги, у жовтні 1649 р. був укладений компромісний Зборівський мирний договір, що дав Україні деякі вигоди, переважно з пе-

© Л. І. ВІНОГОРОДСЬКА, 1997

регляду кордонів з Польщею. Пилявецька битва увійшла в історію народно-визвольного руху 1648—1654 рр. як одна з визначних перемог українських повстанців і як ганебна поразка польсько-шляхетського війська. У цій битві Б. Хмельницький виявив себе талановитим полководцем і стратегом. Він примусив тікати з поля бою численне польське військо, яке залишило під Пилявою майже весь обоз і артилерію. Козаками було захоплено понад 120 тис. возів з майном та 80 гармат.

Де ж відбувалася ця битва? Історики описували її, будували схеми, спираючись на літописи та історичні документи. Але жоден з дослідників не прив'язувався у своїх роботах до місцевості. У 1990—1991 рр. археологічним загоном Інституту археології НАН України і Хмельницьким обласним краєзнавчим музеєм були проведені дослідження в районі с. Пилява, метою яких були пошуки місця Пилявецької битви, а також розкопки залишків замку, в якому перебував штаб Б. Хмельницького під час військових подій¹.

З перших кроків обстеження місцевості навколо с. Пилява, заснованого на початку XVII ст.², (зараз правобережна частина села має назву Олексіївка) виявилось, що за 5 км від нього знаходиться ще одне село з назвою Пилявка, яке існує з XVI ст.³. У більшості джерел битва під Пилявою згадується як «під Пилявцями», іноді містечко називається Пилявкою і зовсім рідко Пилявою⁴. Тому в селі Пилявка і навколо нього теж було проведено обстеження місцевості, але ця версія була відкинута. По-перше, село знаходиться занадто далеко від р. Ікви, по-друге, місцевість навколо села не відповідає історичним описам місця битви. Археологічні дослідження вздовж узбережжя р. Ікви і полів навколо с. Пилява не дали позитивних результатів. Через інтенсивне розорювання полів і створення ставків піднявся рівень ґрунтових вод і на глибині 0,8—1,2 м у шурфах виступала вода, а висота пагорбів тільки за останні десятиріччя знизилася на 1,3—1,5 м, що заважало дослідженню стратиграфії у шурфах і робило неможливим збір матеріалу на поверхні. Але, незважаючи на це, зіставлення історичних відомостей опису місцевості, де відбувалася битва з сучасною топографічною мапою, назви урочищ і долин, що й досі збереглися у пам'яті мешканців села, а також знахідки при розробці торфовищ залишків одягу, людських кісток та предметів озброєння, дозволяють зробити припущення щодо розташування таборів та місця бойових дій під Пилявою. Для виявлення історико-топографічних прив'язок до місцевості звернемося спочатку до історичних джерел опису битви.

За історичними відомостями та літописом, для походу під Старокостянтинів було зібрано військо кількістю понад 100 тис., у тому числі 30—40 тис. селян і 16 тис. козаків М. Кривоноса. Крім цього, з ними було 600 татар і мали прибути ще близько 20 тис. З Маслового Ставу, що над Росавою, де збиралися козацькі загони, військо на чолі з Б. Хмельницьким вирушило через Паволоч і Хмельник дорогою на Старокостянтинів. Але Б. Хмельницький не повів військо на Старокостянтинів, а зупинився за 25 км від нього, поблизу містечка Пилява, на правому березі р. Ікви. Річка в цих місцях широко розливалася у стави та болота. Сам Б. Хмельницький разом із старшинами розташувався у Пилявецькому замку, а головний табір поставив вище за течією Ікви, на височині, яку оточували долини і рівчаки, вкриті байраками. Це місце знаходилося над греблею, на відстані 1 милі (1,609 км) від неї. Табір М. Кривоноса, який захищав підступ до замку, Б. Хмельницький розташував на лівому березі Ікви. На правому ж березі річки, вище головного табору, у кущах і болотах заховалися селянські загони, що повинні були захищати броди і переправи. Підступи до основного табору закривала гребля, біля якої стояла козацька застава і були насипані шанці. Артилерія основного табору тримала під прицілом греблю. З тилу табору проходила дорога на Меджибіж, якою мусили прибути татари. Таким чином, Хмельницький вибрав для розташування табору вигідне місце, залишивши полякам лівий берег Ікви зі складним рельєфом, на якому не було придатного місця ні для розташування табору, ні для розгортання бойових дій важкої кінноти, що була головною силою у польському війську. Це було важливим стратегічним рішенням, оскільки більшість у полках Богдана Хмельницького складала піхота. Відповідно до плану битви треба було польське військо від Старокостянтинова за-

манити до Пиляви і дати їм бій у несприятливих умовах. Для цього до Старокостянтинова був надісланий загін козаків на чолі з М. Кривоносом нібито захищати місто. Козаки тримали оборону, але у поле битися не виходили. Після другого дня оборони, коли польське командування вирішило брати місто штурмом, виявилось, що вночі козаки залишили його і втекли до Пиляви. Цей стратегічний маневр Хмельницького подіяв на поляків. Окрилені такою легкою перемогою польські офіцери вирішили переслідувати козаків, хоча Д. Заславський і деякі інші командири наполягали на тому, щоб чекати українське військо під Старокостянтинівим у вигідному для бою місці. Уранці 21 вересня поляки зупинилися на лівому березі р. Ікви за милою від греблі, заклавши табір «в мило у обводі» серед балок і пагорбів, майже не укріпивши його. На підступах до греблі вони зробили заставу і насипали шанці. Але не встигли ще закласти табір, як воєвода Я. Тишкевич почав сутичку з козаками за греблю. Протягом дня вона переходила з рук у руки, поки польські командири Лаць і Корецький з загоном не перейшли річку вище греблі, через броди на ікавських болотах. Там вони зіткнулися з селянськими охоронними загонами, розігнали їх, і, раптово атакувавши, захопили шанці у греблі. Заславський наказав укріпити шанці, посадивши туди піхоту і кінні хоругви для прикриття. Наступного дня, 22 вересня, козаки не розпочинали бойових дій тому, що чекали прибуття допомоги від татар. Польські ж командири ніяк не могли домовитися: де і як розпочинати битву. Тому в цей день виходили битися на двобій з поляками. Увечері до козацького табору підійшли татари, яких зустріли великим гомоном і стрільбою з гармат і мушкетів. Це було чути у польському таборі і психологічно вплинуло на бойовий настрій поляків, тому що вони боялися татар.

Зранку 23 вересня, одночасно з правого берега — основного табору і з табору М. Кривоноса, що містився на лівому березі р. Ікви, українські полки розпочали наступ. Польське військо чекало козацьку кінноту на полі бою, але хтось з молодих офіцерів віддав наказ атакувати і всі кинулися назустріч кінноті М. Кривоноса, розбігаючись по балках та рівчачах. Частина війська попрямувала на правий берег через броди і почала битися з селянськими загонами на ікавських болотах. Б. Хмельницький послав полки основного табору разом з татарами на польські шанці, що стояли на правому березі, а з табору їм допомагала артилерія. Цікаві дані про розташування таборів та бойові дії містяться в описі бою під Пилявою Д. Заславського: «Противник, з'єднавшись з татарами, почав наступати з протилежного боку на Сандомирський і Мазовецький полки і піхоту, які в шанцях дві ночі стояли. Противник захопив шанці і піхоті і кінноті зробив немалу шкоду. Часть загнали на переправу, де татари нас рубали, а козаки били з націлених гармат, тому що це було під козацьким табором»⁵. Захопивши греблю, козаки розпочали наступати на польські шанці на лівому березі Ікви, де стояла піхота, гусарські полки і артилерія, що загрожувало безпосередньо польському табору. У цей час кіннота, яка зав'язала бій з козаками у балках та байраках, була в більшості оточена і знищена. Так закінчився третій день битви. Увечері Д. Заславський зібрав раду і вирішили вночі відступити, але це був не відступ, а безладна втеча. Усе майно і обоз залишилися у таборі. У цій битві загинуло багато поляків, які були поховані у кургані біля греблі. Так блискуче для української армії закінчилася битва під Пилявою.

Звернемося зараз до мапи місцевості, де, на нашу думку, відбувалася битва і спробуємо прив'язати історичні відомості до сучасного вигляду місцевості (рис. 1). На сьогодні вона значно змінилася. Збереглася репродукція гравюри XIX ст., де зображено місце битви збоку села (рис. 2). Це краєвид лівого берега р. Ікви, на якому помітні досить стрімкі пагорби і глибокі балки, які зараз стали положистими. Але у пам'яті старожилів збереглися історичні назви, що пов'язуються з Пилявецькою битвою. На правому березі р. Ікви, на відстані 1,5—1,8 км від Пилявського замку (місце, де він знаходився, збереглося, що дає реальний орієнтир) уверх за течією розташована височина, яка має у народі назву «Бутова». Тут, за легендою, стояв табір Б. Хмельницького. «Бутова» височина підноситься над старою греблею, що існує, за переказами, з давніх часів. Через цю греблю раніше проходила дорога на Старокостян-

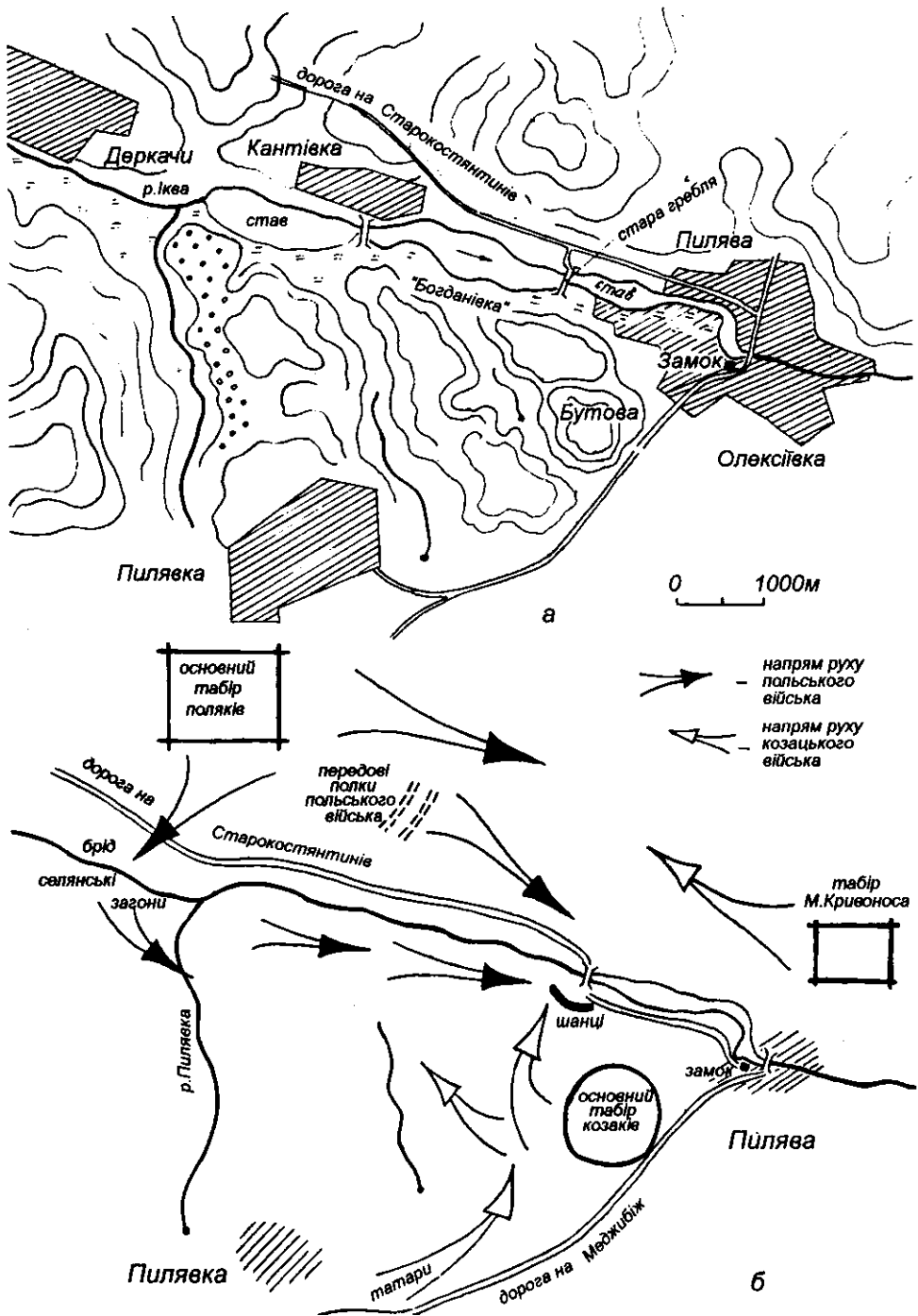

Рис. 1. План місцевості, де відбувалася битва: а — сучасний план; б — схема розташування військ на плані місцевості.

тинів. Відстань від греблі до височини близько 2 км, тобто приблизно 1 миля, як описується у джерелах. Височина панує як над правим, так і лівим берегами р. Ікви. Це мало велике значення у стратегічному плані під час бойових дій, тому що давало можливість огляду обох берегів. У той же час, з передових позицій табору обстрілювалася гребля, через яку могли почати наступ поляки, а також контролювалася дорога зі Старокостянтиніва, що прямувала

Рис. 2. Місце бою Б. Хмельницького з поляками під Пилявцями на гравюрі XIX ст.

через греблю до замку. З боку замку височина оточується глибокою балкою, а з протилежного — відділяється широкою долиною, що має назву «Богданівка» і якою, за переказами, почало наступ козацьке військо. З тилу височини проходить дорога до сіл Пилявка і Карпівка, яка нещодавно мала напрям на Меджибіж. У ті часи, мабуть, саме нею повинна була прибути татарська орда. Як бачимо, ця височина була ідеальним місцем для розташування табору і, мабуть, Хмельницький це теж побачив. Біля місця, де стояв Пилявський замок, знаходиться ще одна гребля, яка разом з попередньою створюють Пилявський став, води якого підходять під саме замчище. Ймовірно, ця гребля існувала і в ті часи. На лівому березі був розташований табір М. Кривоноса, який разом з головним табором контролював підступи до замку.

За 3—3,5 км від старої греблі вверх за течією р. Їкви були відомі іквські болота і, мабуть, за ними знаходився брід, що охоронявся селянськими загонами під час битви. Зараз у цих місцях збудовано нову греблю і ставки для розведення риби. Напередодні Великої Вітчизняної війни на цих болотах видобували торф. Очевидці розповідають, що з глибини 3—4 м разом із торфом витягували людські кістки, залишки одягу та залізні речі. У 80-ті рр., коли будували котлован під став, теж знаходили багато речей і кісток. Саме в цьому місці в Їкву впадає маленька річка, що бере початок під с. Пилявкою. Можливо, саме вона мала назву Пилявка і на ній виникла сутичка між селянськими загонами, що охороняли брід, і польською кіннотою, яка переправлялася через нього на правий берег Їкви у перший день битви. Про це згадується в деяких джерелах, тому і виникає плутанина з назвою річок⁶. Стара гребля неодноразово перебудовувалася. У XVIII—XIX ст. поряд неї стояла корчма, у ставку і досі знаходять фрагменти скляного та керамічного посуду. Біля греблі у 70-ті рр. був виявлений кістяк людини з наконечником стріли в грудях, а в ставку мешканець села знайшов шаблю (ятаган) з хвилястим лезом, яку згодом використовував для подрібнення трави. Тривалий час поряд з греблею знаходився курган, у якому, мабуть, були поховані загиблі поляки. Але, з перебудовою греблі це місце розоране і на ньому зроблено кар'єр для видобутку глини.

На лівому березі р. Їкви, майже за 2 км від греблі, вище за течією, знаходиться височина (поблизу с. Кантівка, що виникло у XVIII ст.), на якій, мабуть, стояв табір поляків, а ближче до греблі розташовувались їх передові полки і артилерія. Наше припущення не суперечить джерелам, за якими польський табір був влаштований за милю від греблі⁷.

Таким чином, за нашим припущенням, Пилявецька битва відбувалася: на

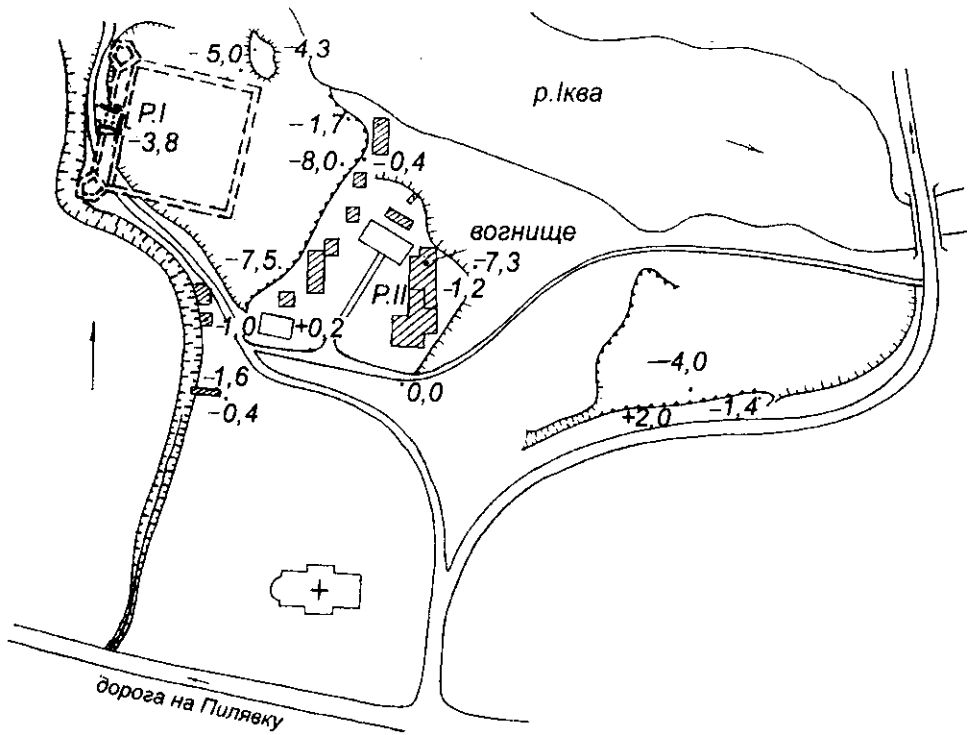

Рис. 3. Схематичний план замчища в с. Пиллява з позначенням розкопів та місцеположення на ньому замку (план замку за Є. Сіцінським).

лівому березі р. Ікви між сучасними селами Кантівкою і Пиллявою, де зустрілися важкі кінні полки поляків з кіннотою М. Кривоноса і татар; на правому і лівому берегах Ікви в районі старої греблі, де воювала козацька піхота і татари з польськими полками, що знаходилися у шанцях; а також на правому березі вище греблі, на іківських болотах, що зараз перетворилися на торфовища, де зустрілися селянські загони з польською кіннотою, яка переправилася на правий берег через броди. Загальна площа місця битви і таборів становила близько 8×10 км (рис. 1). Але всі ці припущення вимагають археологічних доказів, які можливо дістати тільки за допомогою комплексного дослідження (аерофотозйомки, глибокого буріння на торфовищах та ін.).

Деякі історики розташовують основний табір козаків нижче замку, а табір М. Кривоноса навпаки, значно вище, у районі, де, за нашим припущенням, був польський табір. За цією версією виходить, що гребля, за яку розгорнулася битва, повинна була знаходитися біля замку, в якому стояв штаб Б. Хмельницького, і табір М. Кривоноса не мав можливості захищати замок з лівого берега. Це наражало ставку на небезпеку тому, що замок стояв біля самої води. З другого боку, якщо табір М. Кривоноса був розташований біля с. Кантівка, то польська кіннота не могла перейти річку бродом в районі боліт, про що згадується в джерелах, тому що цьому заважали б козаки М. Кривоноса. Та і за джерелами табір Кривоноса стояв навпроти замку. Звертаючи увагу на все це, зазначимо, що пропонований нами варіант локалізації місця Пиллявецької битви найбільше відповідає опису місцевості і бойових дій в історичних джерелах і навіть у сучасному вигляді ця місцевість показує, наскільки талановито було вибрано Б. Хмельницьким місце для битви. А враховуючи ще його стратегічні і тактичні маневри та безвідповідальність польських командирів, можна сказати, що перемога у битві була забезпечена.

Крім обстеження узбережжя р. Ікви у пошуках місцезнаходження битви, були проведені археологічні розкопки в самому с. Пиллява (Олексіївка) на замчищі, де колись стояв замок, в якому зупинився Б. Хмельницький під час бойових дій.

За історичними даними, на місці с. Пиллява (Олексіївка) існувало колись

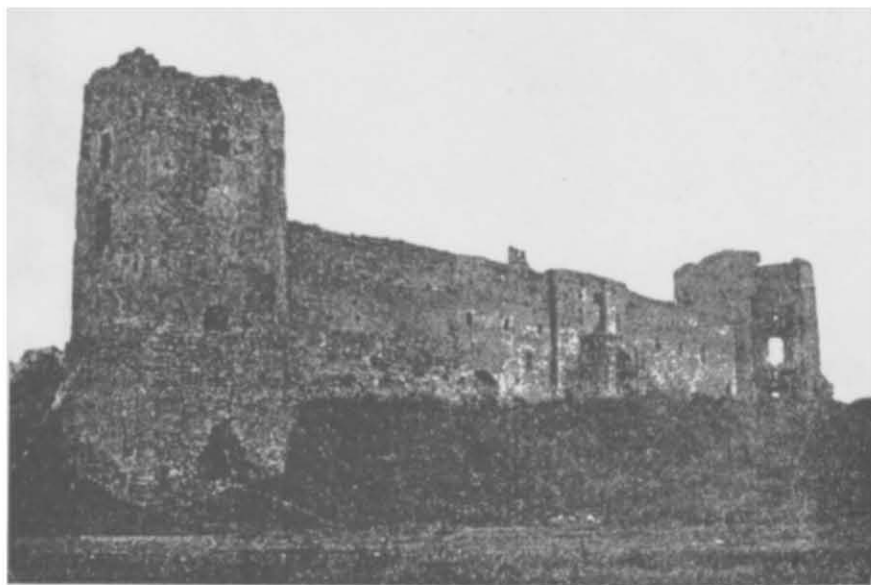

Рис. 4. Вид на замок з лівого берега р. Ікви. Малюнок XIX ст.

с. Голечинці, знищене татарами⁸. Від нього залишилось велике замчище на високому правому березі р. Ікви, у центрі Пиляви, в урочищі під назвою «Огрудок». Замчище площею 140×140 м мало підквадратну форму з залишками засипаних ровів, а з заходу і сходу знаходилися два проїзди⁹. На початку XVII ст. ці землі належали Ядвизи Белзькій із Бучача, яка подарувала їх римсько-католицькому домініканському Мораховському монастирю. Грамотою польського короля Владислава IV від 20 травня 1640 р. монастирю було дозволено заснувати на цих землях містечко Пиляву і доручено прокураторові монастиря Августину Патриківському збудувати фортецю для збільшення в цьому краї, яке піддавалось частим нападам татар, оборонних пунктів¹⁰. У цьому ж році у Пиляві було збудовано замок і костюл.

Замок розташовувався у північно-західній частині замчища, яке в 70-ті рр. було знищене (понад 2/3) кар'єром для видобутку щебеню (рис. 3). Разом з замчищем були знищені і залишки Пилявського замку, хоча ще на початку XX ст. від нього зберегалися дві башти і частина північно-західного муру з будівлею, що до нього прилягала (рис. 4; 5). Замок був квадратний у плані зі сторонами 50 м довжиною. Уся площа замку займала близько 0,5 га. За описом Є. Сіцінського¹¹, у першій чверті XX ст. від замку збереглася північно-західна частина з двома п'ятигранними баштами і муром між ними. До муру прилягав двоповерховий будинок 50 м довжиною і 10 м шириною. Посередині будинку знаходилася в'їзна брама «з ганком» над проїздом. Зовнішні стіни будинку не мали вікон, а тільки амбразури, розташовані посередині (по 3 з кожного боку брами), а зверху і знизу — стрільниці. П'ятигранна башта у північно-західному куті була триповерхова з четвертим підвальним поверхом, який був ширше попередніх. Кожний поверх мав п'ятигранне склепіння. Чотири грані, що виходили за стіни замку, були завдовжки 4 м, а п'ята, що прилягала до рогу замку, — 5,7 м. У двох верхніх поверхах були вікна, а у нижньому — амбразури і дуже вузькі стрільниці (шириною ззовні 8 і заввишки 20 см). У цій башті частково збереглися, зроблені в стіні, кам'яні сходи. Друга башта була подібна до першої, але збереглася гірше. З північно-західної сторони замок оточував глибокий рів, на дні якого текла річка, що впадала в р. Ікву. Зараз цей рів перетворився в напівзасипаний яр, на дні якого в дощове літо тече невеличкий струмок. Зі схилів яру під час дощу іноді вимиває людські кістки. Наприкінці XIX ст. з боку подвір'я у проїзді ще були помітні ходи в засипані підвали будинку, а на подвір'ї зберігся хід з кам'яни-

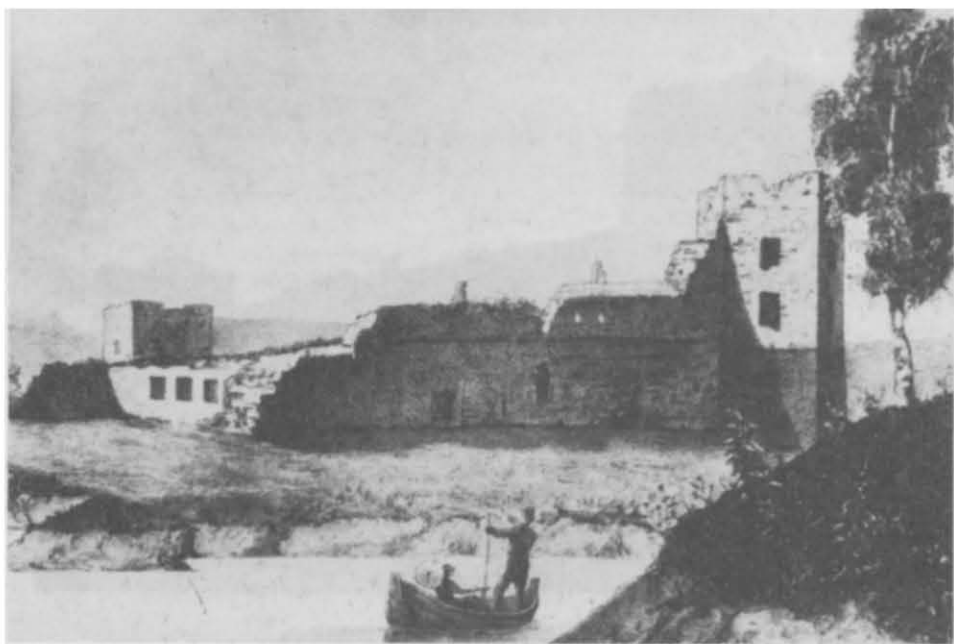

Рис. 5. Вид на північно-західну частину замку (фото поч. XX ст.).

ми сходами в підземелля¹². Ці ходи вели до річки і в поле. Ще і зараз у деяких місцях села утворюються провалля від зсувів у ходах. За описом В. Гульдмана, що обстежував руїни замку, проїзд, як і ходи у підвальні приміщення, мав кам'яне склепіння¹³.

До середини XVIII ст. замок ще зберігався у первинному вигляді, але наприкінці XVIII і на початку XIX ст. він двічі горів і був перебудований. У XIX ст. східна частина його була розібрана власником Владиславом Чернецьким у пошуках скарбу предків. За переказами, Чернецьким було розібрано дві східні башти та мур між ними. Але ж за планом Є. Сіцінського початку XX ст. цих башт зовсім не існувало (рис. 3). Перевірити це не можливо через те, що як було вказано вище, більша частина замчища зараз знищена кар'єром.

У пошуках залишків замку, на території замчища було закладено кілька шурфів і траншей, а також зроблено зачистку в деяких місцях стін кар'єру. У західній частині кар'єру, де згодом знаходилася в'їзна брама, були знайдені залишки муру. На цьому місці закладено невеличкий розкоп, розширенню якого завжала дорога, що проходила понад яром (рис. 3; 6). Від муру збереглося близько 5 м (0,87 м завширшки і 0,85 м заввишки). Ширина його повністю не визначена, тому що внутрішній край знищено кар'єром. Складена стіна з необробленого пісковика на земляно-глиняному розчині, причому внутрішню частину складало маленьке каміння, а зовнішню — велике і пласке (рис. 6; 7). Підвалиною для муру слугувала трохи підтесана материкова скеля з пісковика. З зовнішнього боку перпендикулярно до стіни приєднувалися залишки двох стін, за технікою мурування аналогічних описаній вище. Ширина їх становила 0,85 м. Вони знаходилися одна від одної на відстані 4,5 м і збереглися на висоту 2,5 (північно-східна) та 1,59 м (південно-західна). Наприкінці вони трохи розширювалися назовні (заокруглювалися) (рис. 6; 7; 8). На відстані 0,7 м від стін знаходилися 4 тесаних стовпи 0,25—0,22 м товщиною, що становили підквадрат 2,65×3,0 м. Для стовпів у материковій скелі були вирубані заглиблення 0,35—0,27 м (рис. 6; 7). Поверхня скелі була трохи вирівняна. Материкова скеля закінчувалася за крайніми стовпами і починався щільний материковий суглинок темно-брунатного кольору. Північно-східна перпендикулярна стіна продовжувалася за край скелі,

спускаючись у рів. Простежити її до кінця не було можливості тому, що близько до розкопу підходила дорога.

Культурні шари у розкопі повільно спускалися у рів, включаючи і нижній, який існував ще до будівництва замку (рис. 6). У ньому майже не зустрічається знахідок. Шар, що знаходився над ним, був найбільш насичений археологічним матеріалом, який належить до середини XVII — початку XVIII ст. Верхній шар включав будівельні залишки, сміття, цегляну крихту і фрагменти кераміки кінця XVII—XIX ст. Слід відзначити, що залишки від стовпів проходили крізь обидва нижні шари і виходили у верхній. Поряд з ними знаходилися залишки від стовпів, які доходили тільки до нижнього шару. Це вказує на те, що вони були викопані значно пізніше, коли вже були утворені деякі культурні шари, мабуть, під час ремонту.

Розкопані залишки замку за конструктивними особливостями дозволяють припустити, що це було місце в'їзду. Стовпи і стіни, які прилягали до муру, підтримували поміст проїзду, що проходив по підйомному мосту через рів у в'їзну браму. За розповідями місцевих мешканців у цьому місці було знайдено великі залізні ворота і багато цегли з залишками вапнякового розчину. Іноді зустрічалися цілі блоки у вигляді зубців муру. Під час розкопок у верхньому культурному шарі також були знайдені блоки цегли червоного кольору на вапняковому розчині розмірами 24,0×13,0×6,0, а у середньому шарі — жолобчаста цегла 27,0×14,0×5,5 см. Знахідки блоків цегли вказують на те, що замок будувався за традиційною на Поділлі XVI—XIX ст. технікою, коли нижні поверхи складаються з каменю, а верхній — з цегли.

Археологічні матеріали, знайдені у засипці муру, належать, в основному, до середнього шару і датуються серединою XVII — початком XVIII ст. У верхньому шарі глибиною 0,5—0,6 м було зібрано велику кількість фрагментів мореного посуду, прикрашеного лощінням, а також дуже кородовані фрагменти залізних предметів XVIII — поч. XIX ст.

Серед матеріалів, зібраних у середньому шарі, більшість належить керамічним виробам. У першу чергу, це горщики, які майже всі виготовлені з світлої або білої глини з домішкою дрібного піску. Вони мають стрункі, витягнуті пропорції, прямі, трохи відхилені назовні вінця, які повільно переходять у похилі плічка (рис. 9, 1; 10). Ззовні на вінцях, як правило, знаходився м'який виступ. Прикрашалися горщики розписом червоно-коричневою фарбою і горизонтальним рифленням по плічках і тулубу. Деякі фрагменти були вкриті зсередини або ззовні зеленою і жовто-брунатною поливою. Не-

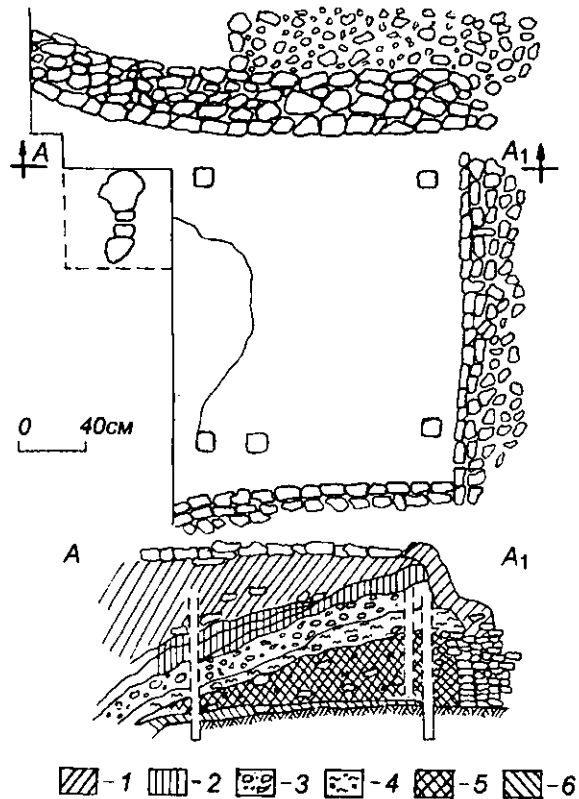

Рис. 6. План та профілі розкопу I: I — план розкопу; II — стратиграфічний розріз по лінії А—А₁: 1 — чорний поверхневий шар XIX—XX ст.; 2 — сірий з включенням вапна; 3 — сірувато-брунатна підсипка з включенням глини, вуглинок, дрібного каміння; 4 — глинистий прошарок з вапняковими включеннями; 5 — темно-сірий шар з включенням глини, вуглинок, дрібного каміння; 6 — щільний темно-брунатний шар.

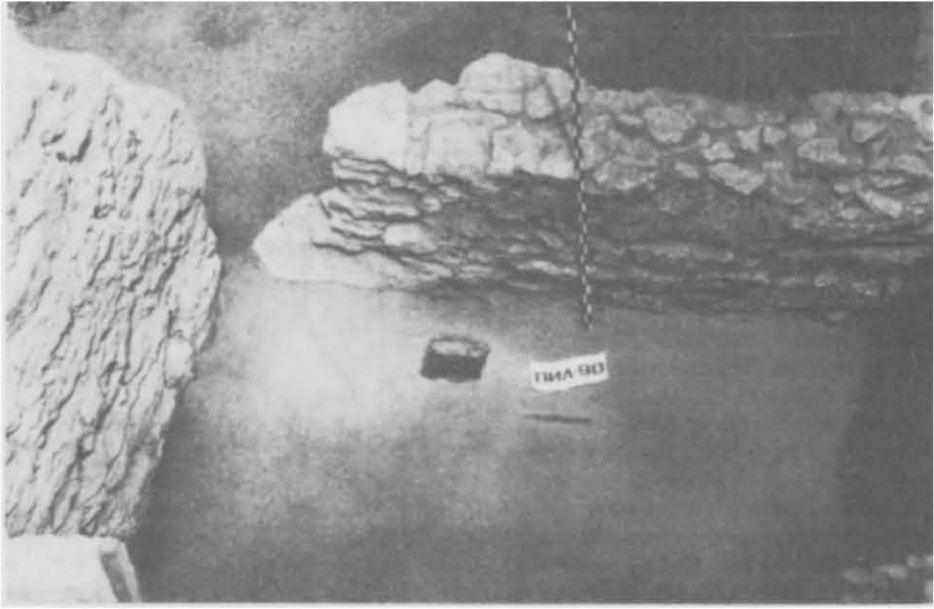

Рис. 7. Розкопані залишки південно-західного муру замку.

Рис. 8. Залишки північної, перпендикулярної до муру, стінки.

великий процент становлять фрагменти горщиків, що зсередини мали перехід вінець у плічка під кутом (рис. 9, 2; 10, 9, 11, 12). На таких горщиках вінець найчастіше не мали виступу ззовні. Зазначимо також, що тільки серед них зустрічаються фрагменти, на яких поливою вкриваються зсередини лише вінця. Діаметр вінця у середньому коливається від 16 до 22 см.

Серед іншого керамічного посуду, знайденого у засипці муру, відзначимо глеки, тарілки, покриті, сковорідки-латки на трьох ніжках та кухлі (рис. 9; 10). Усі вони, як і горщики, були прикрашені або розписом червоно-брунатною фарбою, або вкриті поливою салатового чи жовто-коричневого кольорів з підполивним врізним орнаментом. Часто зустрічалися кухлі, вкриті з обох боків поливою різних кольорів, ззовні — салатовим, зсередини — жовто-брунатним. Тарілки були або вкриті поливою (по крилах — зеленою, біля дна — брунатною), або розписані червоно-брунатною фарбою і мали

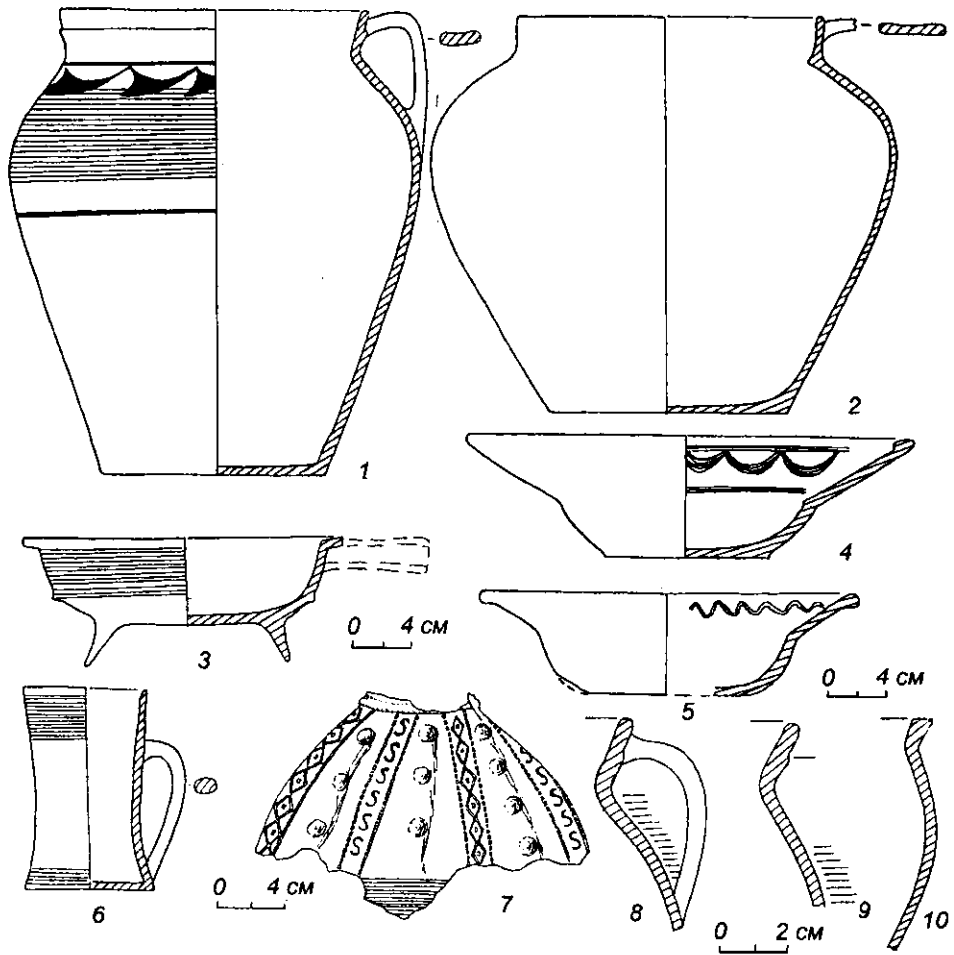

Рис. 9. Кераміка з розкопу I.

зовні біля дна декоративні зрізи (рис. 9, 3, 4, 5). Привертає увагу фрагмент кулястої посудини з вертикальними вінцями, вкритий зовні салатовою, а з середини — коричневою поливами. По боках він багато прикрашений врізним підполивним орнаментом у вигляді S-подібних завитків і ромбів, розташованих між вертикальними врізними лініями. Цей орнамент перемежовується з гульками, вкритими брунатною поливою. Посудину було виготовлено з добре відмуденої світлої глини з незначною домішкою дрібного піску (рис. 9, 7).

Крім посуду, в середньому шарі засипки було зібрано невелику кількість пічних кахлів (рис. 11). Переважна більшість їх мала рельєфний рослинний орнамент, іноді поєднаний з геометричним. Деякі вкриті зеленою або світло-брунатною поливою. Більшість мають чотиричасну композицію орнаменту, об'єднану одно- або двохсхідною рамкою. Інколи рамка відсутня і орнамент повільно переходить на сусідні кахлі, створюючи ритмічні композиції на поверхні печі (килимний орнамент). У засипці муру було знайдено два фрагменти кахлів, що не належать до пічних. Вони круглої або овальної форми, не мають нагару на внутрішній поверхні. Товщина пластини удвічі більша, ніж у пічних кахлів, тісто глиняне, добре відмудене, майже не має домішок. Один фрагмент має рельєфний орнамент у вигляді розетки (рис. 11, 8), на другому — зображення птахів (рис. 11, 9). Мабуть ці кахлі прикрашали екстер'єр замку і розміщувалися над в'їзною брамою. Таке оздоблення фасадів замків, монастирів, громадських споруд було характерною рисою монументальної архітектури Східної Європи у XVI—XVII ст.

Крім кераміки, у засипці муру замку було знайдено значну кількість «АРХЕОЛОГІЯ», № 1, 1997 р.

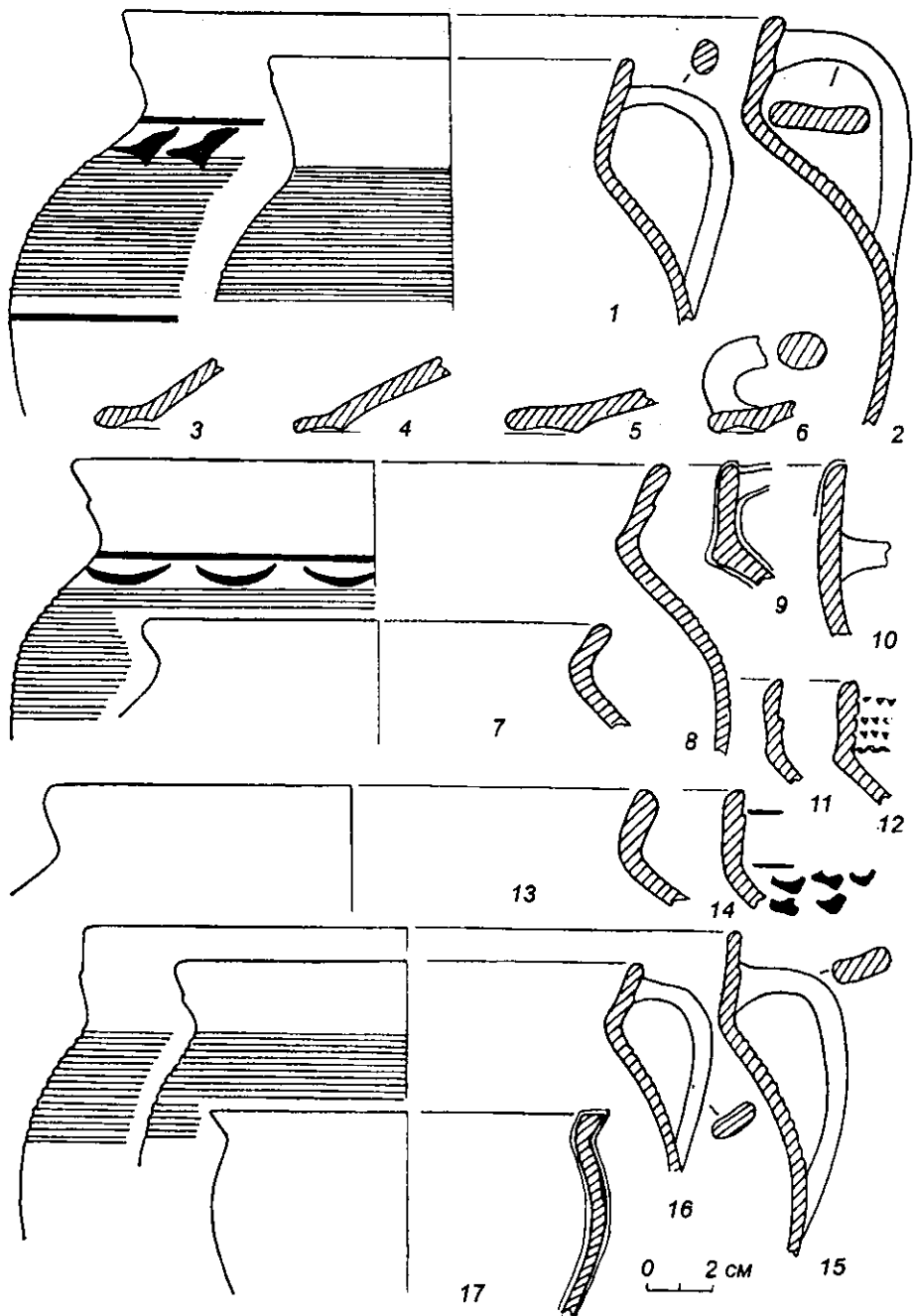

Рис. 10. Кераміка з розкопів I, II.

фрагментів скляних виробів (рис. 12, 1—14). Це, насамперед, кругла віконниця діаметром 18—20 см з загнутим краєм, близько 1 см завширшки. Скло світле, зеленуватого відтінку (рис. 12, 1, 2). Знайдено також багато посуду для пиття, особливо склянок та кувлів (рис. 12, 3—8). Усі вони з майже прямими, або трохи розширеними догори тонкими стінками. Дно увігнуте на 1,5—2,0 см і прикрашене зовні скляною стрічкою з пальцевими защипами. Посередині стінок цей посуд був оздоблений гофрованою вузькою скляною стрічкою, або наліпами у вигляді розеток чи квітів. Привертає увагу фрагмент склянки, прикрашений наліпами з зображенням орла — герба Польщі

(рис. 12, 3, 14). Зустрічалися також фрагменти від штофів та інших посудин (рис. 12, 9—11).

Залізних виробів знайдено небагато і всі вони поганої збереженості. Більшість — ковани цвяхи з підквадратними головками. Декілька дрібних фрагментів ножів з пластинчастою ручкою та невизначених залізних предметів. Знайдено також бронзовий гудзик (рис. 12, 15) та два кістяні предмети, один з яких був фрагментом накладки до ручки ножа, оздобленої орнаментом у вигляді прокреслених циркульних кіл (рис. 12, 16). Другий кістяний предмет був маленькою ручкою від ювелірного інструменту або шпильки, прикрашеною мініатюрними бронзовими цвяхами (рис. 12, 17). З середини ручки стирчав залишок бронзового стрижня.

У засипці знайдено також кілька монет, більшість з яких не визначена через погану збереженість. Дві монети, за визначенням Ю. Г. Козубовського, належать до «боратинок» 1661 і 1666 рр.; одна — до «драйпелерів» XVII ст. Густава II Адольфа (прибалтійські володіння Швеції, карбування, м. Рига).

Крім розкопок на місці в'їзної брами замку, були проведені археологічні роботи на залишках замчища, не знищених кар'єром (розкоп II). У змішаному культурному шарі темно-сірого кольору товщиною 0,8—1,0 м було знайдено значну кількість археологічного матеріалу різних часів. Насамперед, привертає увагу кераміка середини XIII—XV ст. (рис. 13). Вона представлена уламками горщиків з різноманітною конфігурацією вінець. Усі фрагменти зроблені на гончарному крузі, мають розвинену форму, сірого або буроватого кольору, іноді червоноглиняні. Переважна більшість орнаментована по плічках горизонтальною хвилястою лінією у поєднанні з кількома прямими. Іноді до цього орнаменту додається горизонтальний ряд заглиблень, зроблених паличкою. Деякі фрагменти орнаментовані по плічках і тулубу складним орнаментом у вигляді ромбічної сітки. У глиняному тісті незначна

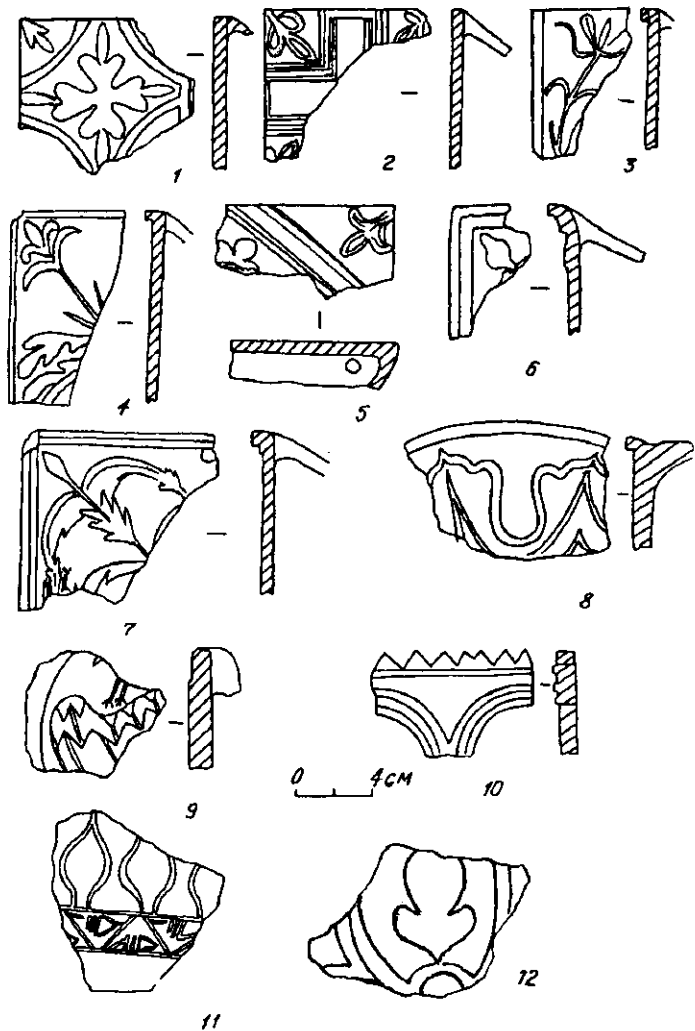

Рис. 11. Кахлі з розкопу I.

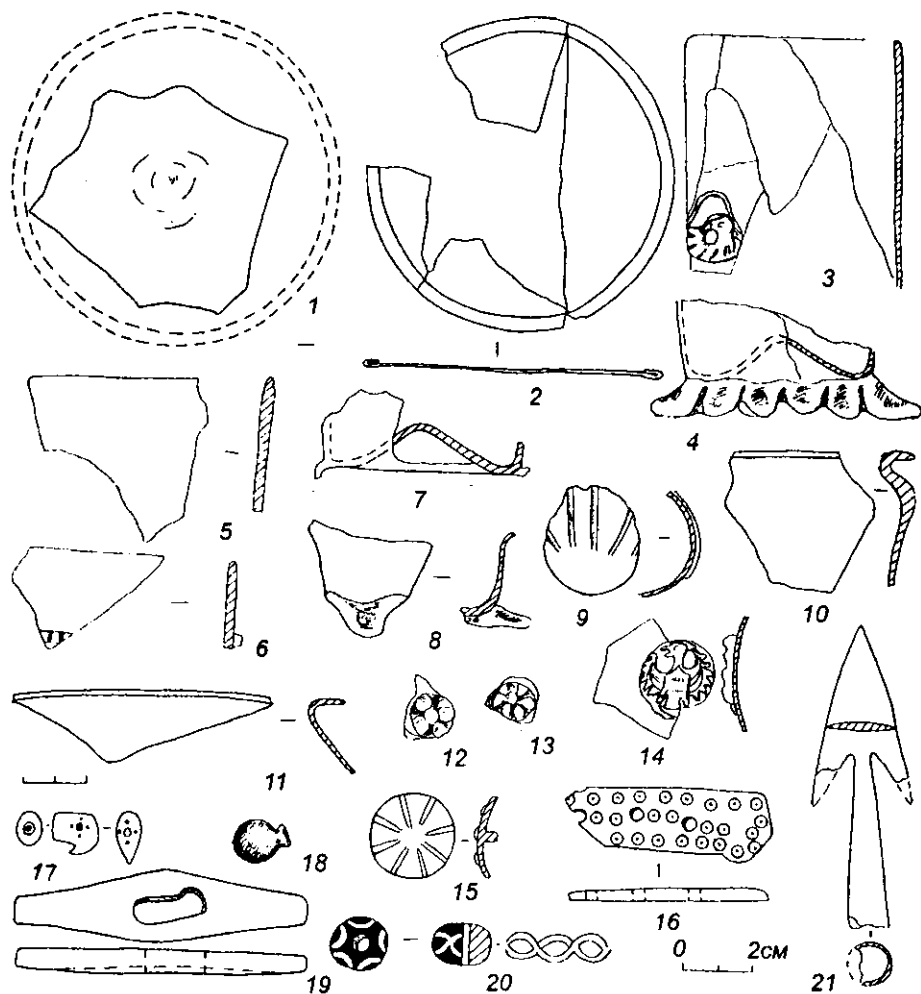

Рис. 12. Речі з розкопів на замчищі: 1—14 — скляні вироби з розкопу I; 15 — бронзовий гудзик з розкопу I; 16, 17 — кістяні речі з розкопу I; 18 — свинцева куля з розкопу I; 19—21 — речі з розкопу II.

кількість жорстви. Майже всі уламки горщиків вкриті ззовні по всій поверхні і зсередини по вінцях білим ангобом. За аналогіями основна маса кераміки датується серединою XIII—XIV ст.¹⁴ На жаль, при розкопках на замчищі не було виявлено жодної споруди цього часу. Тільки у північно-східній частині розкопу було відкрито вогнище у вигляді неглибокої ями діаметром 0,5 і глибиною 0,1 м (рис. 3). Навколо ями за 2 м від неї, земля була щільно утрамбована. На північ від ями з краю утрамбованого майданчика відкрито дві ями від стовпів, що знаходилися на відстані 1,6 м один від одного. Яма вогнища була заповнена попелом і вугіллям, серед якого знайдено уламки горщика з шматком кістки якоїсь великої тварини (рис. 13, 1). Горщик був зроблений на гончарному крузі, червоноглиняний, тісто щільне з домішкою жорстви. Орнаментований рядом овальних заглиблень та хвилястою і прямими лініями. Вінця горщика під кутом відігнуті назовні і мають зсередини неглибоку виїмку. Така кераміка, а також виявлені у культурному шарі замчища фрагменти горщиків з відхиленими назовні косо зрізаними по краю вінцями (рис. 13, 10), датується дослідниками XIV—XV ст.¹⁵ Крім кераміки цього періоду в культурному шарі знайдено інкрустовану намістину зі скляної пасти та наконечник стріли, середини XIII ст.¹⁶ (рис. 12, 20, 21).

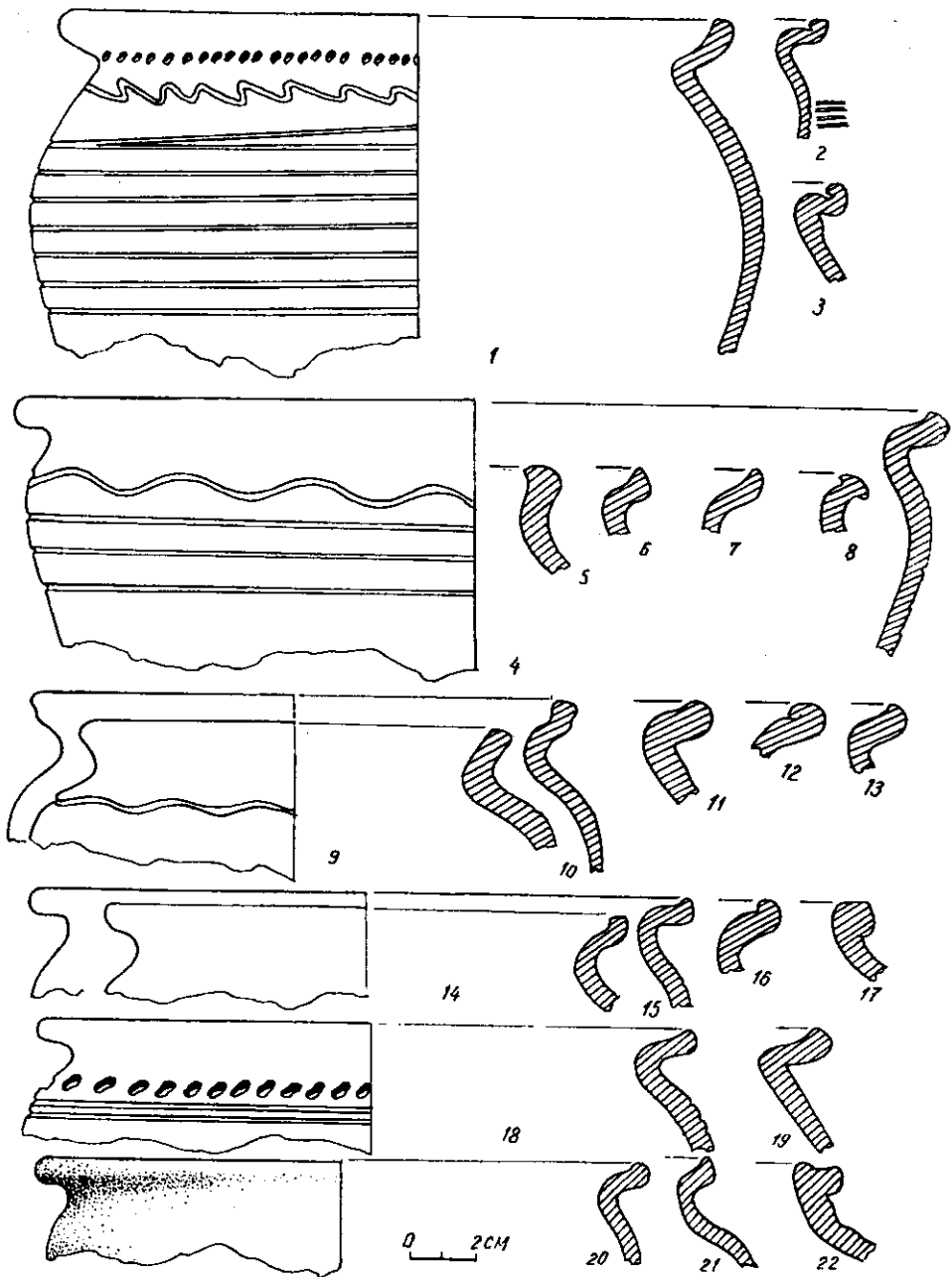

Рис. 13. Кераміка XIII—XV ст. з розкопу II.

Знахідки матеріалів XIII—XV ст. на замчищі підтверджують історичні відомості про існування в цей період на території с. Пилява укріпленого поселення, знищеного татарами. На жаль, більша частина його була знищена кар'єром для видобутку щебеню. Але ж і на шматочку, який залишився, крім пізньосередньовічного зібрано достатню кількість матеріалів пізнього палеоліту, трипільської культури та скіфського часу, що свідчить про заселення городища з давніх часів (рис. 12, 19; 14).

Під час зачистки схилу рову на замчищі було розкопано два горни кінця XVIII — початку XIX ст. для випалу цегли. Вони мали грушоподібну форму і виходили челюстями у схід рову. Глибина горнів від поверхні землі була 0,6—0,7 м, діаметр близько 3 м, а довжина разом з вустям — 3,30—3,50 м.

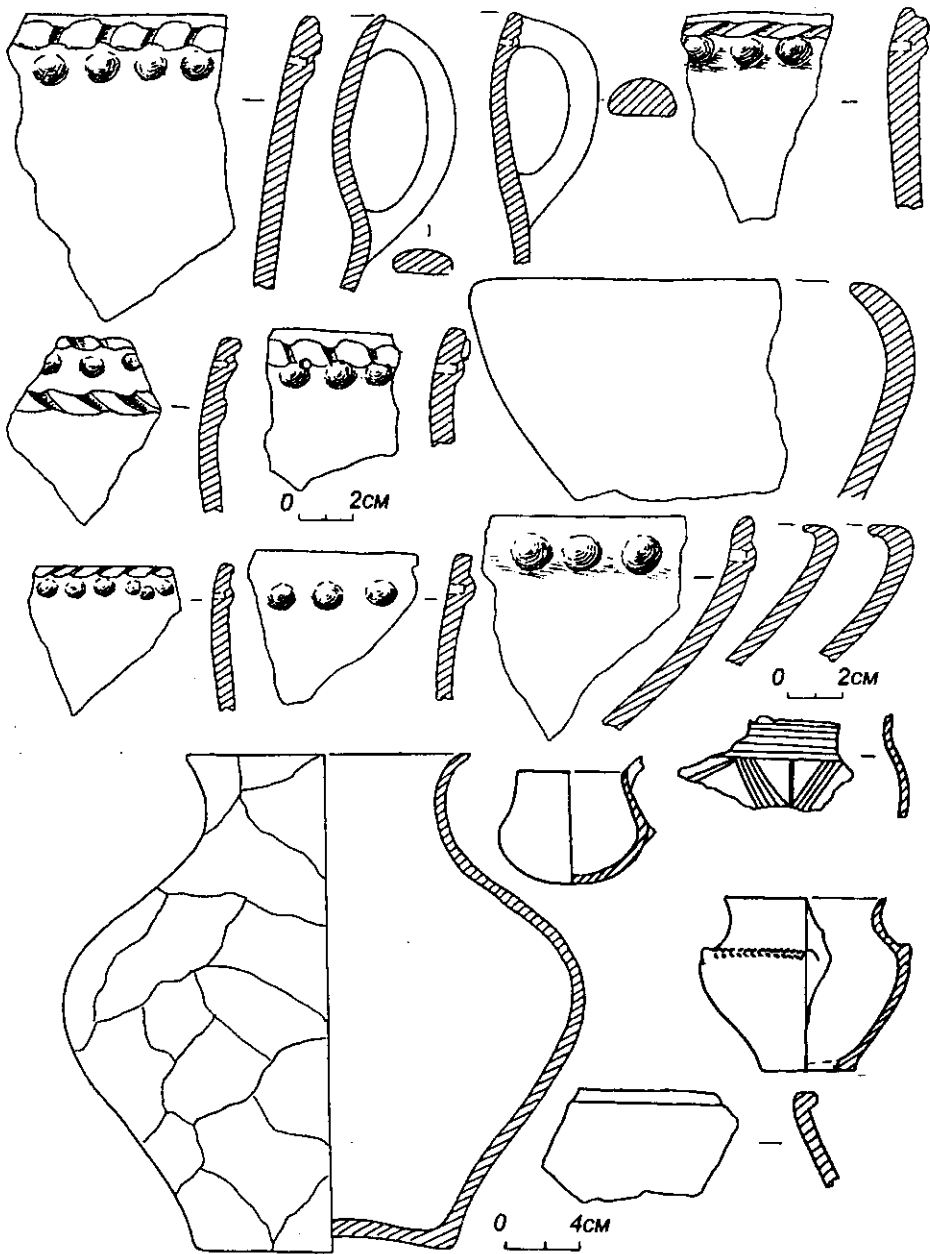

Рис. 14. Кераміка скіфського часу та трипільської культури з розкопу II.

Стінки горнів розширювалися догори під кутом 125° . У одного з горнів вони були обмазані глиною 0,2 м завтовшки і обпалені до світло-червоного кольору, а в другого — обкладені цеглою червоного кольору і камінням. Заповнення горнів складалося з землі, перепаленої цегляної крихти, вугілля, попелу та дрібного каміння. На дні горнів лежав шар попелу 0,2—0,3 м завтовшки. Поряд з горнами було відкрито яму прямокутної форми з залишками вапна.

Як бачимо, вищеописані об'єкти належать до кінця XVIII — поч. XIX ст., коли після великої пожежи замок відбудовувався. Розташування їх на схилах рову, що оточував замок, говорить про те, що на той час він уже не існував як оборонна споруда, а був звичайним житлом-палацом власника містечка.

Мабуть тоді, під час відновлення замку, був збудований балкон (ганок) над проїздом у північно-західному мурі замку, про який згадує у своєму описі Є. Сіцінський, і перебудовані з цегли верхні поверхи.

Таким чином, підсумовуючи історико-археологічні дослідження біля с. Пилява відзначимо, що висунуте у результаті співвідношення історичних джерел і сучасної топографії місцевості припущення щодо місця Пилявецької битви має бути, на нашу думку, найбільш реальним і відповідає зображенню краєвиду місця битви на гравюрі XVIII ст. (рис. 2). Для подальшого дослідження необхідно використовувати комплексні методи, що об'єднують археологічні, геологічні та топо-географічні дослідження (глибоке буріння, аерофотозйомка та ін.).

Щодо розкопок на замчищі у с. Пилява, незважаючи на невелику площу розкопу, що збереглася від знищення розташованим на замчищі кар'єром, були отримані матеріали, які дозволяють зробити деякі висновки. Це було городище мисового типу, яке завдяки зручному місцезнаходженню біля річки і природної захищеності, було заселено ще з часів палеоліту. У XIII—XIV ст. воно існувало як городище-сховище і наприкінці XIV—XV ст. було спалено. Така доля у XIV—XV ст. спіткала багато подільських городищ. Після цього життя на ньому відновилося лише у XVII ст., коли на городищі було зведено монастир-фортецю. Невеликий замок, побудований з бутового каменю на глиняно-земляному розчині, оточувався з одного боку р. Іквою, а з двох інших — ровами з водою. У північно-західному мурі знаходився проїзд з підземним мостом через рів. Проїзд виходив на дорогу до Старокостянтинова. Залишки опор мосту були відкриті під час розкопок. Наприкінці XVIII—XIX ст., коли необхідність у захисті від нападів ворогів відпадає, пилявський замок, як і більшість подільських замків, перебудовується у палац власника маєтку, а його фортифікації частково знищуються.

Примітки

¹ *Виногородская Л. И.* Отчет о раскопках в с. Пилява Старосиняевского района Хмельницкой области в 1990 г. // НА ИА НАН Украины.— Ф. е. 1991/16.— 38 с.; *Виногородська Л. І.* Нові матеріали з розкопок у с. Пилява Хмельницької області // V Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства. Тези доповідей і повідомлень.— Кам'янець-Подільський, 1991.— С. 508.

² *Сіцінський Є.* Замки Кам'янець-Подільської області.— Кам'янець-Подільський, 1924.— С. 31.

³ *Гульдман В.* Пам'ятники старини в Подолині.— Кам'янець-Подільський, 1901.— С. 164.

⁴ *Літопис Самовидця.*— К., 1971.— С. 47; *Літопис* гадяцького полковника Григорія Грабянки.— К., 1992.— С. 45—48; *Величко С.* Літопись событий въ Юго-западной Россіи в XVII в.— К., 1848—55.— Т. IV.— С. 172; *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich.*— 1880—1881.— Т. IV.— S. 131, 132.

⁵ *Крип'якевич І. П.* Богдан Хмельницький.— Львів, 1990.— С. 90—93.

⁶ *Літопис* гадяцького полковника Григорія Грабянки.— С. 47.

⁷ *Документи об освободительной войне украинского народа 1648—1654 гг.*— К., 1965.— С. 112—120.

⁸ *Сіцінський Є.* Вказ. праця.— С. 85.

⁹ *Кучера М. П., Юра Р. О.* Звіт про роботу Подільського загону в 1969 р. // НА ІА НАН України.— Інв. 1969/36.

¹⁰ *Гульдман В.* Указ. соч.— С. 164.

¹¹ *Сіцінський Є.* Вказ. праця.— С. 87.

¹² *Там же.*— С. 87.

¹³ *Гульдман В.* Указ. соч.— С. 166.

¹⁴ *Кучера М. П.* Про одну групу середньовічної кераміки на території УРСР // Слов'яно-руські старожитності.— К., 1969.— С. 174—181.— Рис. 5, 6; *Блажевич Н. В.* Керамика Ржищевского комплекса XI—XIII вв. // Древнерусская керамика.— М., 1992.— С. 34; *Прище-«АРХЕОЛОГІЯ», № 1, 1997 р.*

па Б. А., Нікольченко Ю. М. Літонисний Дорогобуж в період Київської Русі.— Рівне, 1996.— С. 219.

¹⁵ Кучера М. П. Вказ. праця.— С. 180, 181.

¹⁶ Древняя Русь. Город, замок, село // Археология СССР.— М., 1985.— С. 347, 348.— Табл. 135, 1.

Л. И. Виноградская

ИСТОРИКО-АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ ВОЗЛЕ с. ПИЛЯВЫ ХМЕЛЬНИЦКОЙ ОБЛАСТИ (К ЛОКАЛИЗАЦИИ МЕСТА ПИЛЯВЕЦКОЙ БИТВЫ)

Статья посвящена историко-археологическим исследованиям в окрестностях с. Пилява Хмельницкой обл. на местности, где происходила битва отрядов Б. Хмельницкого с польским войском, а также результатам раскопок остатков замка XVII ст., в котором останавливался Б. Хмельницкий во время боевых действий под Пилявой.

Используя исторические источники и сведения очевидцев битвы и, опираясь на сохранившиеся названия долин и возвышенностей, связанных с Пилявецкой битвой, была сделана топографическая привязка предполагаемого места битвы к местности наиболее соответствующей, по мнению автора, историческим ее описаниям.

При раскопках на замке были открыты фрагменты стены въездной башни и остатки опорных стен, которые поддерживали, по всей вероятности, мост через ров. Во время работ собран материал XVII—XVIII ст. В культурном слое на замчище найдено значительное количество керамики XIII—XV ст., а также наконечник стрелы, который датируется не позднее первой половины XIII ст. Эти находки подтверждают существование в этот период на территории с. Пилява известного по источникам поселения Голечинец, уничтоженного татарами. Наличие на замчище материалов эпохи позднего палеолита, трипольской культуры и скифского времени говорит о заселенности этого городища с давних времен.

L. I. Vinogradskaya

HISTORICAL AND ARCHAEOLOGICAL INVESTIGATIONS IN THE VICINITY OF VIL. PITYAVA OF THE KHMELNITSKY REGION (CONCERNING LOCALIZATION OF THE SPOT OF THE PITYAVA BATTLE)

The paper is devoted to historical and archaeological investigations in the vicinity of vil. Pilyava (the Khmelnytsky Region) on the spot where detachments guided by Bohdan Khmelnytsky fought Polish military troops. Results of excavations made on remains of the castle of the 17th cent. where B. Khmelnytsky stayed during the battle at Pilyava are discussed.

The topographic confinement of the supposed place of the battle to the locality which, in the author's opinion, corresponds most of all to its historical descriptions has been made using historical findings, evidences of witnesses of the battle and names of valleys and hills related to the Pilyava battle.

Excavations of the castle have revealed fragments of the wall of the inlet tower and remains of basic walls which, most likely, supported the bridge across the ditch. Many findings of the 17th and 18th cent. were excavated. A lot of pottery of the 13th—15th cent., as well as an arrow-head dated no later than the first half of the 13th cent. were found in the cultural layer of the castle territory. These findings confirm that settlement Golechinets (known from the sources) which was ruined by the Tatars existed in that period in the territory of vil. Pilyava. Findings of the Scythian period, Tripolian culture and late paleolithic epoch excavated in the territory of the castle prove that the settlement was populated from the ancient time.

Одержано 05.05.96